

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ В КОМПАРАТИВНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

THE INSTITUTION OF A POLITICAL PARTY AS A SUBJECT OF STUDY IN COMPARATIVE STUDIES

Чальцева О. М.

Доктор політичних наук,
професор кафедри політології та державного управління,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
м. Вінниця, Україна
ORCID: 0000-0003-3922-7619

Olena Chaltseva

D.Sc. in Political Science,
Professor Department of Political Science and Public Administration,
Vasyl' Stus Donetsk National University,
Vinnitsa, Ukraine

Традиційний інститут політичної партії є популярним предметом дослідження в компаративістиці. Від моменту своєї появи і до сьогоднішнього дня цей інститут еволюціонував, набував нових рис і функцій. У сучасних умовах політичні партії переживають певну трансформацію, адаптуючись до сучасних трендів політики, нових управлінських практик в державах. У зв'язку з цим з'являються нові типи цього інституту, відбувається зміна його диспозицій у публічному полі політики, ускладнюються передвиборчі технології, вибудовується нова конструкція взаємодії з громадськістю і державою, оновлюється законодавча база, тому інтерес до цього питання науковців у сфері політичних, юридичних, управлінських наук є об'єктивним і актуальним. Партія як актор публічної політики в процесі своєї інституціоналізації в національних системах трансформувалася організаційно (типи партій), нормативно, змінював диспозицію по відношенню до держави і громадянського суспільства, корегував репрезентативний стиль і характер членства, змінював структуру електоральної і партійної конкуренції, ускладнював виборчі технології і партійні канали комунікації, визначає відповідно до типу рівень перерозподілу політичних ресурсів. Набір функцій, які виконують партії постійно змінюється і набуває нових ознак як в усіх без виключення типах систем. Нові функціональні особливості політичних партій змушують дослідників робити нові порівняльні дослідження задля визначення його впливу цього інституту на політичну систему. Сучасні вчені не припиняють порівняльні дослідження, намагаючись диференціювати політичні партії, виокремлювати нові типи і визначати специфіку діяльності партії в політичному середовищі.
Ключові слова: політична партія; громадянське суспільство; демократія; інститут; політична система; вибори; виборчий процес; виборча система; компаративні дослідження, політичний режим.

The traditional institution of a political party is a popular subject of study in comparative politics. From the moment of its inception to the present day, this institution has evolved, acquired new features and functions. In modern conditions, political parties are undergoing a certain transformation, adapting to modern political trends and new management practices in the states. In this regard, new types of this institution are emerging, its dispositions in the public policy field are changing, election technologies are becoming more complex, a new structure of interaction with the public and the state is being built, and the legislative framework is being updated, so the interest of scholars in the field of political, legal, and administrative sciences in this issue is objective and relevant. Political parties have been the subject of scientific research for decades, both in foreign and domestic studies. Particular attention has been paid to parties and party systems in comparative science, which is represented by many works by scholars who have laid down the traditions of comparative studies of these institutions. Comparativists in different periods of party development put forward hypotheses in their studies that aimed to examine the status of this institution, its position in the political system, the level of institutionalisation, normative design, ideological affiliation, the level of influence on the political regime, or vice versa, participation in the electoral process, etc. The party as an actor of public policy in the process of its institutionalization in national systems transformed organizationally (types of parties), normatively, changed its disposition towards the state and civil society, adjusted the representative style and nature of membership, changed the structure of electoral and party competition, complicated electoral technologies and party communication channels, determined the level of redistribution of political resources according to the type. The set of functions performed by parties is constantly changing and acquiring new features in all types of systems without exception. New functional features of political parties force researchers to conduct new comparative studies to determine the impact of this insti-

tution on the political system. Contemporary scholars continue to conduct comparative studies, trying to differentiate political parties, identify new types and determine the specifics of the party's activities in the political environment.

Key words: *political party; civil society; democracy; institution; political system; elections; electoral process; electoral system; comparative studies; political regime.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Інститут політичної партії є одним із традиційних інститутів політичної системи практично кожної країни світу. Вже складно собі уявити державу, яка б не мала такого інституту, незважаючи на політичний режим та характер владних відносин у політичній системі. Від моменту своєї появи і до сьогодення цей інститут еволюціонував, набував нових рис і функцій. У сучасних умовах політичні партії переживають певну трансформацію, адаптуючись до сучасних трендів політики, нових управлінських практик в державах. У зв'язку з цим з'являються нові типи цього інституту, відбувається зміна його диспозицій у публічному полі політики, ускладнюються передвиборчі технології, вибудовується нова конструкція взаємодії з громадськістю і державою, оновлюється законодавча база, тому інтерес до цього питання з боку науковців у сфері політичних, юридичних, управлінських наук є, безперечно, об'єктивним і затребуваним часом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Політичні партії вже не один десяток років являються предметом наукових розвідок як у закордонних, так і у вітчизняних дослідженнях. У середині ХХ ст. із розвитком методології політичної науки і зміною ролі політичної партії в сучасній політичній системі з'явилась велика кількість робіт, які були присвячені цьому оновленому інституту. Серед авторів, які займалися даним політичним інститутом в різні часи, можна виділити таких як: М. Острогорський [1], М. Дюверже [2], К. Джанда [3], Р. Катц [4-5], П. Мейр [4-6], А. Мелешевич [7] та інші.

Особливу увагу партіям і партійним системам приділяли в компаративній науці, яка представлена багатьма роботами вчених, таких як Х.-Д. Клінгеманн, Р. Хоффберт і Я. Бадж [8], Дж. Бінгем Пауел [9], в яких були закладені традиції порівняльних досліджень даних інститутів. Компаративісти в різні періоди розвитку партії ставили в дослідженнях гіпотези, які мали на меті розглянути статусність цього інституту, положення в політичній системі, рівень інституціоналізації, нормативне оформлення, ідеологічну приналежність, рівень впливу на політичний режим, або навпаки, участь в електоральному процесі тощо. Саме завдяки компаративним дослідженням у політичній науці з'являлись типології політичних партій, були визначені критерії кла-

сифікації інституту і зроблені комплексні висновки щодо детермінаційних зв'язків з режимним середовищем.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є з'ясування специфіки компаративних досліджень інституту політичної партії в умовах демократичного і трансформаційного контекстуальних режимних середовищ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Порівняльний аналіз партій, в першу чергу, має враховувати політичний режим, в якому відбувається політичний процес. Формулюючи гіпотетичні припущення, автори досліджень включали змінні, які дозволяли їх довести, орієнтуючись на контекстуальне режимне середовище, функціонал партій або в умовах демократії, або в умовах авторитарних і перехідних систем.

Одним із перших, хто застосував метод порівняння у дослідженні політичних партій в демократичних системах, був М. Острогорський. У роботі «Демократія та організація політичних партій» [1], яка була опублікована у 1898 р., він на основі історико-порівняльного методу та індуктивного аналізу дослідив проблему виникнення та розвитку політичного інституту «партії» в Англії та США.

Класикою порівняльного аналізу політичних партій в умовах демократії вважається також робота французького політолога, соціолога, керівника Центру порівняльного аналізу політичних систем в Сорбоні М. Дюверже «Політичні партії» [2], яка була видана у 1951р. і неодноразово була перевидана у багатьох країнах світу. Також М. Дюверже майже 20 років досліджував американські політичні партії у порівняльній перспективі.

Ще один компаративний проєкт заслуговує на увагу – це робота К. Джанди «Політичні партії: транснаціональний огляд» [3], в якій автор намагався розглянути даний інститут в різних режимних середовищах. У його дослідженні були розглянуті 158 партій з 53 країн, які діяли у період 50-70 рр. ХХ ст. У цьому дослідженні були виділені 12 кластерів, які відповідали основним характеристикам організації та діяльності політичних партій, таким як інституалізація та державний статус, соціальний склад та база, характер та ступінь організованості, цілі та орієнтації і т.ін.

Слід зауважити, що в 60-70 рр. ХХ ст. дослідження ролі інституту політичної партії в демократіях як суб'єкта політики, мали діаметрально протилежні висновки, що демонструє на той час

недостатню вивченість проблеми. Наприклад, Р. Даусон, Дж. Робінсон [10], С. Дженкінс [11], Т. Дай [12], на підставі досліджень, проведених у США в 60-70-і рр., стверджували, що результати політики мало пов'язані з діяльністю політичних партій. На противагу їм, такі вчені, як Д. Барнс [13], І. Бадж [14], Х. Кеман [15-16], Р. Роуз [17-18], П. Девіс [17] та ін., стверджували, що партії можуть значно впливати на публічну політику. Таку відмінність позицій дослідників можна пояснити еволюцією інституту політичної партії в часі та зміною його ролі в політичному просторі демократичних систем по відношенню до суспільства й держави.

У 60-80-х рр. всі класичні теорії партології розглядали діяльність інституту партії в демократичних системах за віссю «громадянське суспільство – партія – держава», де аналізувалися диспозиції акторів і їх зв'язки в умовах формування влади й партійної демократії [19]. Партіям у демократичних системах відводилася роль сполучної ланки між інтересами громадянського суспільства й політикою держави, де публічні функції партій зводилися до репрезентативності та захисту інтересів тих груп громадян, які проголосували на виборах в законодавчому органі.

Подальша еволюція суспільства, пов'язана з посиленням його внутрішньої диференціації, розмиванням жорстких кордонів між групами, появою нових політичних акторів, ускладненням соціально-економічної системи, зміною функціональних можливостей держави, призвела до того, що партії змушені були пристосовуватися до нових умов і формувати по-новому відносини з громадянським суспільством.

Отже, з 90-х рр. XX ст. інститут партії в демократіях все більше дрейфував у бік держави, перетворюючись на інститут професійних політиків, які борються за владу, використовуючи інтереси суспільства в своїх цілях. Такий тип партій Р. Кац і П. Мейр назвали «картельним» [4-6]. При цьому стратегічний курс держави, на думку вчених, буде залежати від політики партії, що перемогла (коаліції). Про це свідчить дослідження Х.-Д. Клінгеманна, Р. Хоффберта і Я. Баджа «Партії, політика і демократія» [8]. Вони перевіряли відповідність партійних передвиборчих програм політики в десяти країнах. У результаті дослідження вони дійшли висновку, що передвиборчі партійні програми є більш значущим провісником майбутньої публічної політики; партії, що увійшли в уряд, і ті, які не ввійшли в нього, розглядають свої програми як такі, що здатні впливати на публічну політику, але партійні програми, які перемогли, сильніше пов'язані з публічною стратегією; відносна здатність партій проводити свої програмні проекти не залежить від інституціональних ознак (більшість або коа-

ліція, об'єднана або роз'єднана влада), які розглядалися як такі, що впливають на обов'язки партій у тих чи інших демократичних системах.

Партологічна наукова школа Катрайта – Віленського стверджувала зворотнє: що на політичний курс держави не впливатимуть передвиборчі програми партій, тому що, незалежно від того, яка партія переможе, публічна політика буде проводитися одна й та сама.

Достатньо часто в компаративних дослідженнях використовують в якості змінних проблемні виміри. Так, наприклад в роботі А. Лейпхарта було охарактеризовано 36 партійних демократій за період 1946–1966 рр. Він зробив наступний висновок, що в кожній із демократій можна спостерігати 7 проблемних вимірів: 1) соціально-економічні; 2) релігійні; 3) культурно-етнічні; 4) місто – село; 5) підтримки режиму; 6) зовнішньо-політичні; 7) постматеріальні. У кожній партійній системі вони проявляють себе по-різному. Продовжуючи логіку А. Лейпхарта, дослідники Р. Таагапера і Б. Гоффман вивели формулу взаємозалежності між ефективним числом партій і кількістю проблемних вимірів [20].

У політичній літературі з 90-х рр. йде пошук нових класифікацій, які фіксують нові зміни інституту партії з урахуванням економічної складової (С. Уоллінес, А. Панеб'янка та ін.) в політичному полі і вплив його на публічний процес.

Одна зі змінних, яка також часто використовується компаративістами - це рівень інституціоналізації політичної партії/ї. Так, наприклад, дослідники М. Баседо і А. Стро на основі аналізу 28 африканських партій розробили індекс інституціоналізації політичних партій, який складається з чотирьох субіндексів: укоріненість у суспільстві, автономія, рівень організації, цілісність [21].

Для виявлення рівня інституціоналізації політичних партій і партійних систем компаративістами часто використовуються емпіричні дані індексів. Наприклад, індекс ефективного числа політичних партій (М. Лааксо і Р. Таагапери), індекс волатильності (М. Педерсена), індекс націоналізації політичних партій і партійних систем (М. Джонса і С. Мейнверінга), індекс територіального покриття (Д. Карамані).

Для дослідження пропорційності виборчої системи використовують індекси пропорційності Р. Гюнтера та диспропорційності М. Галлахера, Д. Райє, Дж. Лузмора та В. Хенбая.

На думку Н. Шестак політичний плюралізм, як один із показників демократичної системи має свої межі, вихід за які загрожує їй дестабілізацією [22]. Саме тому в порівняльній політології важливим є дослідження причин політичної роздрібненості та диференціації. Причому досліджуються показники не тільки диференціації партійних систем, а й політичних загалом. Емпі-

ричні показники роздрібності вимірюються індексами фрагментації (індекс Д. Райє), індексом фракційності, індексом поляризації (індекси запропоновані Я. Лейном та С. Ерсоном).

Якісно нові форми зв'язків між мережевим громадянським суспільством і оновленим інститутом партії не применшують ролі останнього – він, як і раніше, залишається найбільш значущим механізмом, що забезпечує чутливість держави до суспільних інтересів; виразником концентрованих політичних інтересів суспільних груп у державі; організатором публічного майданчика для артикулювання та агрегування питань порядку денного й учасником процесу прийняття рішень.

У сучасній компаративній науці існує багато робіт, які використовують партії та партійні системи як залежні змінні. Так, наприклад, в роботі Дж. Бінгема Пауела «Сучасні демократичні країни. Участь у політичному житті, стабільність і насильство», політичні партії та партійні системи виокремлюються як змінні у дослідженні проблеми політичної ефективності у демократичних системах. На думку автора, «...система політичних партій у суспільстві є продуктом вибору окремих громадян, результатом їх роботи на конкретні партії та голосування за ці партії. Партійна система також певною мірою - продукт організаційних та стратегічних зусиль політичних лідерів у процесі формування ними політичних платформ, поширення їхнього впливу на місцеві організації, заручення підтримкою місцевих лідерів, використання патронажу для мобілізації працівників тощо... Партійна система завжди була і є фактом політичного середовища» [9, с.83].

Ще однією змінною, яка часто використовується в дослідженнях компаративістів - це електоральна діяльність політичної партії. Так, наприклад, аналізуючи динаміку електоральної конкуренції, дослідники Масао Нагаяма і Стівен Рід відзначали, що партійні системи держав зазнають різноспрямовані зміни в процесі своєї діяльності [23].

У 1997 р. японський вчений М. Нагаяма (Masao Nagayama) запропонував метод, який у 2001 р. був представлений англійському науковому співтовариству С. Рідом (Reed, 2001). Даний метод використовував розподіл парних показників партійних систем на графіку, осями якого є частки голосів, або місць, отриманих провідними партіями. Так, на осі абсцис розподіляються показники партії, що перемогла (S1), а на осі ординат - показники другої партії (S2). Сума показників не може перевищувати 100%, а показник другій партії завжди менше 50%. Ці два обмеження і призводять до того, що всі індекси партійних систем розташовуються всередині фігури, названої С. Рідом трикутником Нагаями. Цей метод дав змогу аналізувати графічне від-

ображення індексів партійних систем за критеріями домінування та рівноважності провідних політичних сил країни, їх співвідношення між собою, а також ступеня впливу третіх партій [23].

Українська дослідниця О. Балашова на підставі робіт Г. Кітшельда зауважує, що конкурентоспроможність партійних систем є критичною незалежною змінною як в дослідженнях політичної економії, державної політики, так і перспективності виживання демократичного режиму в країні загалом [23]. Формат конкурентності партійної системи визначається численними показниками, такими як кількість відповідних партій, їх відносний розмір і сила, ключові політичні аспекти, що формують простір політичної конкуренції, матрицю відстаней між позиційно-ідеологічними спектрами партій, закономірності формування уряду та здатність партій співпрацювати у виборчий та міжвиборчий періоди. У своєму дослідженні О. Балашова простежила еволюцію партійної системи України через призму одно-, дво- та багатопартійності та на основі трикутника Нагаями і дійшла до висновку, що протягом всього досліджуваного проміжку часу проявляється нечітка та дуже мінлива тенденція до укрупнення ролі та впливу кількості партій, що проходять у парламент [23]. З перших років незалежності в Україні утвердилася багатопартійна система, яка надалі лише змінювала свій формат, переважно у напрямку зменшення кількості партій, що долали виборчий бар'єр. Було також зроблено припущення, що допоки електоральна волатильність буде такою ж високою, а націоналізація політичних партій та партійної системи України порівняно незначною, важко говорити і про інституалізацію конкретного конкурентного зразка партійної системи [24].

Ще один український дослідник, який приділив увагу інституту політичної партії у своїх компаративних дослідженнях, був Андрій Мелешевич, якому належить робота «Партійні системи в пострадянських країнах: порівняльне дослідження політичної інституціоналізації в країнах Балтії, росії і Україні» [7]. Автор застосував регіональний і темпоральний методи порівняння. В роботі були поставлені наступні питання: «Чи існують відмінності у рівні та динаміці інституціоналізації партійних систем в колишніх радянських республіках? Які фактори визначають відмінності в рівні політичної інституціоналізації партійних систем в цих країнах? В якості основних факторів, що впливають на рівень інституціоналізації партійних систем досліджуваних країн, А. Мелешевич розглядає зовнішню автономію партійної системи і внутрішню стабільність» [7].

Дослідженню політичних партій у неопатриоміальних демократіях присвятив свої роботи О. Фісун, на думку якого політичні партії в озна-

чених системах є, перш за все, політичними машинами, що організують національні клієнтарно-патронажні мережі для отримання ренти в центрі й на місцях. Партії, за його версією, створюються політичними інвесторами не для реалізації інтересів виборців, а для квотного розподілу рентоотримувальних позицій у кабінеті міністрів і державному апараті у центрі та регіонах [24]. Яскравим прикладом було формування коаліційного уряду після парламентських виборів 2014 р. або переформатування уряду у 2016 р., боротьба за контроль податкових і митних органів, а також топ-менеджерські позиції в державних корпораціях.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, набір функцій, які виконують партії постійно змінюється і набуває нових ознак як в усіх без виключення типах систем. Нові функціональні особливості політичних партій змушують дослідників робити нові порівняльні дослідження задля виокремлення нових типів цього інституту і визначення його впливу на політичну систему. Сучасні вчені включають в компаративні аналізи все більшу кількість країн і, відповідно до нових політичних тенденцій, включають нові змінні і індикатори, які, в свою чергу, оновлюють теоретичну конструкцію щодо політичної партії.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

- Ostrohorskyi, M. Ia. (1997). *Demokratyia u polytycheskye partyu* [Democracy and political parties]. Moskva: ROSPEN [in russian].
- Diuverzhe, M. (2005). *Polytycheskye partyu* [Political parties] Moskva: Paradyhma [in russian].
- Dzhanda, K. (1997). *Sravnnyye polytycheskykh partyi: yssledovanyia u teoriia*. Sovremennaia sravnytelnaia polytolohyia. [Comparing political parties: research and theory. Contemporary Comparative Political Science]. Moskva: MONF [in russian].
- Katz, R., & Mair, P. (1992). *Party Organizations: a data handbook on party organizations in western democracies, 1960-90*. London: Sage Publications, (389-457).
- Katz, R. S., & Mair, P. (2009). *The Cartel Party thesis: A restatement. Perspectives on politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 7 (4), 753 – 766.
- Mair, P. (2007). *Party systems and alternation in government, 1950-2000: innovation and institutionalization*. In: Gloppen, S., Rakner, L. (Eds.). *Globalisation and Democratisation: Challenges for Political Parties*. Fagbokforlaget, Bergen, (135-153).
- Meleshevich, A. (2007). *Party Systems in Post-Soviet Countries: A Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia, and Ukraine*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire. New York: Palgrave Macmillan.
- Klingemann, H., Hofferbert, R., & Budge, I. (1994). *Parties, Policies, And Democracy. Theoretical Lenses on Public Policy*. Westview Press.
- Pauell, Dzh.Binhem (2004). *Suchasni demokratychni krainy. Uchast u politychnomu zhytti, stabilnist i nasylstvo*. [Modern democratic countries. Political Participation, Stability and Violence.] Kharkiv: Karavella [in Ukrainian].
- Dawson, R., & Robinson, J. A. (1968). *Interparty competition, economic variables and welfare politics in American States*. *Journal of theoretical Politics*, 25, 265-289.
- Jenkins, W. I. (1978). *Polisy Analysis: A political and Organisational Perspective*. London: Martin Robertson.
- Dye, T. (2013). *Understanding Public Policy*. Florida State University.
- Burns, J. G. (2003). *Transforming Leadership: A New Pursuit of Happiness*. New York: Grove Press.
- Budge, I. (1985). *Office Seeking and Policy Pursuit in Coalition Theory*. *Legislative Studies Quarterly*, 2, 485-506.
- Keman, H. (2002). *Policy-Making Capacities of European Party Government*. In Luther, K. R. & MüllerRommel, F. (Eds). *Political Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges*, Oxford: Oxford University Press, (207-245).
- Keman, H. (2006). *Parties and Government: Features of Governing in Representative Democracies*. London: Sage. (160-174).
- Rose, R., & Devies, P.L. (1994). *Inheritance in Public Policy. Change Without Choice in Britain*. New Haven Yale university Press.
- Rose, R. (2002). *Inheritance before choice in public policy*. *Journal of theoretical Politics*, 2 (3), 263-291.
- Obushnyi, M. I., Prymush, M. V., & Shveda, Yu. R. (2017). *Partolohiia. Navchalnyi posibnyk* [Partology. Study guide]. Kyiv [in Ukrainian].
- Bodnarash, H. (2011). *Porivniannia dynamiky partynykh system krain Tsentralno-Skhidnoi Yevropy na pryklady diahramy M. Nahaiamy "Humanities & social sciences 2011" (hss-2011)* [Comparison of the dynamics of party systems in Central and Eastern Europe on the example of M. Nagayama's chart «Humanities & social sciences 2011» (hss-2011)] Lviv. Ukraine. Retrieved from <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/19309/1/50-Bodnarash-156-159.pdf> [in Ukrainian].
- Basedau, M., & Stroh, A. (2008). *Measuring Party Institutionalization in Developing Countries: A New Research Instrument Applied to 28 African Political Parties*. *GIGA Research Program: Legitimacy and Efficiency of Political Systems*, 68, 5-28.
- Shestak, N. (2014). *Empirychni metody doslidzhennia politychnykh partiy ta partynykh system* [Empirical methods of studying political parties and party systems.] *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filos.-politoh. studii - Bulletin of Lviv University. Series of philosophical and political studies*, Vol. 5. Retrieved from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/5_2016/18.pdf [in Ukrainian].

23. Balashova, O. (2020). Model trykutnyka Nahaiamy yak instrument analizu konkurentnoi konfihuratsii partiynoi systemy Ukrainy. [The Nagayama Triangle Model as a Tool for Analyzing the Competitive Configuration of the Party System in Ukraine] *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii filosof.-politoh. studii - Bulletin of Lviv University. Series of philosophical and political studies*, 28, 98-109. Doi: <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.13> [in Ukrainian].

24. Fisun, O. (2017). Neformalni instytuty ta neopatrimonialna demokratiiia v Ukraini [Informal institutions and neo-patrimonial democracy in Ukraine] *Ahora. Zhurnal sotsialnykh nauk - Agora. Journal of Social Science*, 17. Retrieved from https://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/staff_pol/books/fisun/neformalni%20inst.pdf [in Ukrainian].